

Bósze Péter

Mindenki könyvecskéje

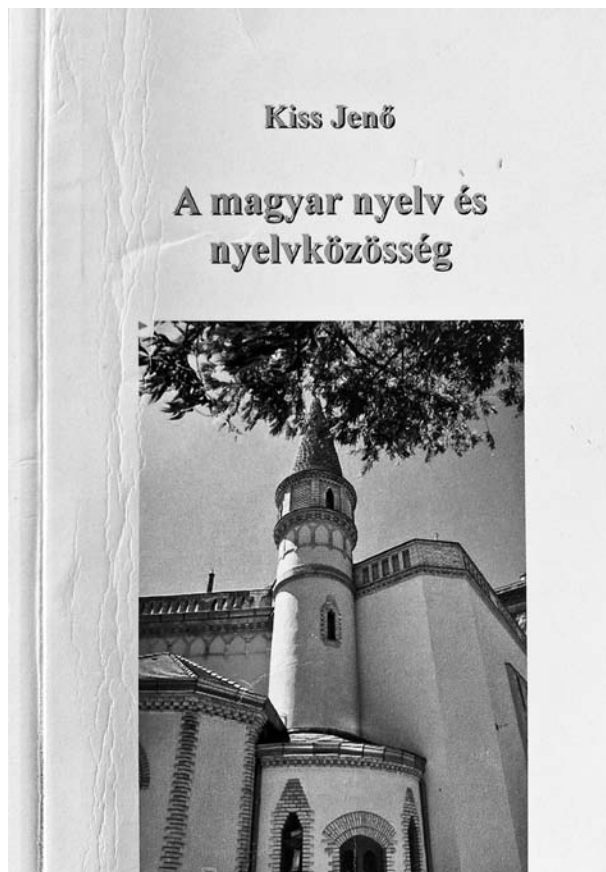
Kiss Jenő: A magyar nyelv és nyelvközösség

A Szent György Könyvek sorozatban, a Balaton Akadémia Kiadó gondozásában jelent meg Kiss Jenő akadémikusnak minden magyarságféltő ember számára nélkülözhetetlen könyve. Talán találóbb a könyvecske kifejezés, hiszen rövid terjedelmű. Nem tudományos értekezés, hanem sok évtized tapasztalatán összerakott gondolatok, üzenetek a féltés hangján a magyar nyelvről és az attól elválaszthatatlan magyar nyelvközösségről. Már a cím egyértelműsíti, hogy a nyelv és a nyelvközösség egymást feltételezi; egyik sincs a másik nélkül. Ez az írás alapvető üzenete: a magyar közösségeknek, a Kárpát-medencében és szétszórva a nagyvilágban is a nyelv, a magyar nyelv az összetartója. Az üzenet felelősséget közvetít: a magyar nyelvközösség minden tagja felelős nyelvünkért, ez megmaradásunk záloga. Eszembe jut Reményik Sándor örökérvényű sora: „*a nyelv ma néktek végső menedéktek*”.

A bevezető gondolatok mindent elárulnak, meg sem kíséreltem ismertetésemet más szavakkal megfogalmazni.

„A magyar nyelv egy a világ majdnem kétezer nyelve közül (bizonyos források tudni vélik a pontos számot: 6909, de erre ne vegyünk mérget). Anyanyelvi beszélőinek a száma szerint sorrendben a 73. a világon, Európában pedig a 12. A magyar anyanyelvűek számára ez a nyelv – a kapcsolódó ezernyi élmény, emlék, tapasztalat, tudati és érzelmi kapcsolat miatt – a hozzájuk legközelebb álló, a legjobban birtokolt s érzelmi szempontból is a legfontosabb nyelv (az egynyelvűek számára bizonyosan). Erről a nyelvről szól kis kötetünk. Természetesen csak néhány szempontból s csupán mozaikszerűen, erős válogatással. Tallózni fogunk tehát a magyar nyelv világában, kalandozunk az anyanyelv színes rengetegében – időben és térben egyaránt. Iránytűnk mindvégig a szigorúan tudományos szemléletmód lesz, karöltve az ilyenkor kötelező tény- és tárgyszerűséggel. A tisztelt Olvasót ennek szellemében hívja a szerző az együtt- és továbbgondolkodásra. Lectori salutem!”

„A magyarság Európának államilag és vallásfelekezetiileg legmegosztottabb államalkotó népe, de értékelveit, szemléletmódját, politikai nézeteit stb. tekintve is erősen megosztott és differenciált közösség. Ebben a helyzetben az anyanyelv

az egyetlen, ezért a legáltalánosabb közösségegyesítő tényező, amelyet a magukat magyarnak vallók az összes számba jöhető identitásalkotó tényező közül minden fenntartás nélkül közös tulajdonukként, örökségüként tekintenek, s összetartozásuk legnyilvánvalóbb kifejezőjének tartanak. Ebből következik, hogy a magyar nyelv a magyar nemzethez tartozás legfőbb kritériuma, a magyarság legnyilvánvalóbb, leginkább azonosító szerepű és erejű jele, ily módon pedig a magyar nemzeti lét folytonosságának a legegységelműbb jele. Azaz a magyarok fenntartások nélkül nyelvükben lelhetnek egymásra. Természetesen vannak a magyart anyanyelvi

szinten birtokló más nyelvűek is, amint vannak olyan emberek is, akik magyarnak vallják magukat, jóllehet magyarul nem vagy csak töredékesen tudnak. Gondoljunk egyrészt a magyarországi más anyanyelvű, de magyarul is tudó társainkra, másrészt pedig a magyar anyanyelvű kisebbségeknek a nyelvvesztés állapotába került, a nyelvi asszimilálódás útját járó, tehát magyarul nem jól tudó, magukat magyarnak valló tagjaira, vagy akár Liszt Ferencre, aki annak ellenére magyarnak vallotta magát, hogy anyanyelve a német, legjobban birtokolt nyelve pedig a francia volt.

A magyar nyelv életkorát tekintve a tiszteletre méltóan koros nyelvek közé tartozik: mintegy háromezer éves, s ezzel már már matuzsálemi korúnak számít, ha az olyan fiatal nyelvekre gondolunk, mint amilyenek az újlatin nyelvek. Az a tény azonban, hogy egy nyelv idős, nem jelenti azt, hogy egy fiatalabbhoz képest előbb el kell majd tűnnie. Miként azt sem, hogy a fiatal nyelv teljesítőképessége nem éri el az idősebbét, vagy hogy az idősebb nyelvek fokozatosan, de biztosan veszítenek rugalmasságukból, alkalmazkodó képességükből, életerejükből – ahogy például az ember. Bármely nyelv, amelynek anyanyelvi közössége megmarad, s korlátozás nélkül használhatja és használja is nyelvét, megmarad a saját közösségét kiszolgáló képes társnak. Ez azt is jelenti, hogy a nyelvek sorsa kizárólag az őket hordozó közösségek sorsától függ (a magyar nyelvét tehát a magyart anyanyelvükként beszélők közösségének a sorsa, azaz maguk a magyar anyanyelvűek határozzák meg). Tárgyszerűen megállapítható az is, hogy a magyar a maga 10. századra visszamenő első nyelvemlékeivel azon nyelvek közé tartozik, amelyek a nyelvek túlnyomó többségéhez képest történeti szempontból nézve a viszonylag jól kutatható és kutatott nyelvek közé tartoznak. A 11. századtól folyamatos a Kárpát-medencében a magyar írásbeliség. S ha az írásos emlékek nagy része nem pusztult volna el a történelem viharáiban, háborúkban, tűzvészekben vagy éppen emberi ostobaságnak, kulturális érzéketlenségnek, a gyűlölet és vakság pusztításainak, tudatos eltüntetéseknek a következtében, sokkal többet tudhatnánk a magyar nyelv és a magyarság történetéről és kultúrájáról.”

A könyv öt részre tagolódik, ezt a zárás követi. Az első a magyar nyelv történetét és a magyar nyelvközösség kialakulását írja le – a szerzőt idézve – távirati tömörséggel és leegyszerűsítésekkel fogalmazva. Ez a rész tehát a gyökereket ismereti, csak annyira, amennyire minden érdeklődő embernek ismernie kell a múltját, hogy tudja: hol van a jelenben, és legyen jövője. Jó tudni a következőket:

„Az uráli nyelvek között a magyarnak vannak a legrégebbi és legszámosabb nyelvemlékei. 930 körül keletkezett az a könyv, amely az első magyar nyelvemlékeket, ti. három magyar szót tartalmaz (magyar, gyula és kündü: a két utóbbi méltóságnév volt). 959–962: a ma sportnyelvi huj huj hajrá! első két tagja a régi magyarok csatakiáltása volt, s ezt 959–962 körül Liutprand cremonai püspök jegyezte le először: húi, húi. 1002/1109: A legkorábbi ismert magyarországi oklevél

az 1002-ben keletkezett, de csak 1109-es másolatában megőrződött görög nyelvű dokumentum, a Veszprémvölgyi apácák adománylevele (Szent István adományleveléről van szó, a másolatban latin nyelvű megerősítés is van). 1055: A legrégebbi, eredetiben fennmaradt hazai nyelvemlékünk az 1055-ből származó Tihanyi apátság alapítólevele (I. Endre állította ki latin nyelven a 12. magyarországi monostoralapító oklevelként). Ebben olvasható az első összefüggő magyar szó szerkezet (feheru varu rea meneh hodu utu rea = Fehérvárra menő hadi útra). 1175/1195k.: Az első megőrződött magyar (egyszersmind uráli) szövegemlék a Halotti beszéd és könyörgés, amely 1175 körül született, de csak egy 1195 körül készült másolatban maradt fenn. Kezdő sora (némileg egyszerűsített közlésben): Latiatuc feileim zumtuchel mic vogmuc. isa pur es chomuv uogmuc. Az egykorú kiejtés (némileg egyszerűsítve): Látjátuk feileim szümtükhel, mik wadzmuc: isa por es chomuw wadzmuc. Mai magyar nyelven: Látjátok feileim, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk.”

A nyelvújításról így ír:

„Kazinczyék óriási érdeme, hogy fölismerék: a magyarság a közös nyelven és kultúrán alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható. Ekkor válik a nyelv politikummá, a nyelvi kérdés a nemzetté válás egyik sarkalatos kérdésévé. Más nemzetek is ez elé a dilemma elé kerültek. A nyelvi feltétel teljesülésére – ti. hogy a társadalom versenyképessé csak akkor válhat, ha van versenyképes, más szavakkal magas teljesítőképességű, azaz az élet minden területén használható nyelve – két lehetőség kínálkozott. Az egyik utat az írek járták: értelmiségük az írnel fejlettebb angolra váltott, ennek következtében elmaradt az ír nyelv korszerűsítése, s bekövetkezett a nyelvcsere. A másik utat, tudniillik a saját nyelv korszerűsítésének – s ezzel megteremtésének – útját járta a többség. A XVIII. század végének vezető magyar értelmisége, Kazinczyék is. Mai szemmel nézve is minden elismerést megérdemel, ahogy a magyar nyelv korszerűsítésének bonyolult folyamatát Kazinczy és társai irányították. Számos vita kísérte a nyelvújítást, a résztvevők sebeket osztottak és kaptak, de az alapvető cél azonos volt: a közjót, a közösség javát kívánták szolgálni, abban a meggyőződésben, amit Bessenyei így fogalmazott meg: »Minden nép a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem«. Az akkori szóhasználat szerinti »nyelvmívelés« (ez a szó szerepel az Akadémia alapító okiratában is) nyelvfejlesztést, nyelvbővítést, nyelvcsinosítást, a nyelv pallérozását jelentette, illetőleg ezeken is több volt. Kazinczyék anyanyelv-korszerűsítése – mai kifejezéssel szólva – teljes nyelvi tervezési program megvalósításává terebélyesedett. Mert emlékezzünk csak: a nyelvújítás nemcsak a magyar nyelv állagának a bővítését, nemcsak az írott köznyelv előrehaladó kodifikálását hozta el, hanem a nyelvnek és közösségének a helyzetében is hozott pozitív változásokat azzal, hogy kiterjesztették a magyar nyelv használati körét és később jogi érvényességét is (a betetőzést a magyar nyelv 1844-ben történt hivatalossá tétele jelentette), sőt gondoskodni törekedtek a köznyelv elterjesztéséről is.”

A második rész a magyar nyelv társadalmi rétegzettségét boncolja. Ebből csak egy-két gondolat a szaknyelvekről:

„A szaknyelvekben olyan hatalmas szókincs halmozódott föl, amelyről többnyire fogalmunk sincs. A szakszókincsek ma már az egyes nyelvek szókészletének nagyobb részét alkotják, mint a köznyelvi szavak. A tudomány és a technika fejlődésének a következtében a magyar nyelvnek a legerősebben változó, szókészletükben gazdagodó részei a szaknyelvek. Rájuk jellemző leginkább az idegen nyelvi hatás. Korábban a latin és a német, manapság az angol hat a magyar szaknyelvekre is. Hogyan alakultak ki a magyar szaknyelvek? Az európai nemzeti nyelvek kibontakozása idején, tehát az anyanyelvi tudományosság kialakulásának »hőskor«-ában, a humanizmust követő időszakban a szaknyelvi szókészlet a népi, spontán elnevezéseken, nyelvjárási bázison alapulva indult fejlődésnek úgy, hogy a tudatos, mesterséges elnevezések, szóalkotások egyre nagyobb szerephez jutottak. Mindez az írott köznyelv kialakulásával párhuzamosan haladt, s a két folyamat egymást erősítette.”

„A modern tudományos ismeretekre vonatkozó össztársadalmi méretű tudásközvetítés és tudáselsajátítás akadálytalanul csak a standardizált nyelvekben lehetséges. Nyilvánvaló, hogy csak az írásbeliséggel rendelkező, köznyelvet kifejlesztő közösségek juthatnak magasabb műveltségre a magas műveltség szavainak a közvetítésével. Minthogy pedig ez utóbbiaknak számottevő hányada a tudományok nyelvéből származik, mindazon közösségek, amelyeknek nyelvéből bármely okból hiányzik a tudományos szókészlet, nem versenyképesek azokkal a közösségekkel szemben, amelyeknek fejlett tudományos nyelvzete van. Itt van az értelmiségi elitnek az anyanyelv szempontjából nézve kikerülhetetlen felelőssége. Az tudniillik, hogy az értelmiség dolga az anyanyelv szaknyelveinek a fejlesztése. A Magyar Tudományos Akadémia (akkori nevén: Magyar Tudós Társaság, alapításának éve 1825) fő küldetésének, feladatának a magyar nyelv fejlesztését, pallérozását s kiemelten a tudományok és a művészetek magyar nyelven való művelését tekintette, s ennek szellemében folytatta tevékenységét. S ezt sikeresen tette, mert a reformkorban nagy lendületet nyert a magyar nyelvű tudományosság és egyetemi oktatás is.”

A harmadik rész a magyar nyelv területi tagolódásával foglalkozik. Elvezet a nyelvjárások világába; élvezet minden sorát olvasni.

„Mire valók a nyelvjárások? Amire bármely nyelv. Elsődlegesen tehát arra, hogy emberek egymással érintkezni tudjanak, s hogy a világot mentálisan is birtokba vehessék. Azokban a nyelvközösségekben, amelyeknek van standard nyelvváltozata, köznyelve (ilyen a magyar is), a nyelvjárás a helyi és a regionális azonosságnak a szimbóluma, tehát a lokalitás egyik megjelenési formája. A kisközösségi (helyi közösségi) azonosságnak, együvé tartozásnak a szimbóluma, tehát társadalmi jegy. Ez a szerepkör ma a nyelvjárások továbbélését a talán legerősebben támogató tényező. Másként fogalmazva: a köznyelv az azon

nyelvi presztízsközösségnek és a nyilvánosságnak a nyelvváltozata (az írásbelisége, az iskoláztatása, a szépirodalomé, a tömegtájékoztatása, a tudományé), a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb szolidaritásközösségeknek és a családiasságnak a kifejezőeszköze.”

Nem kevésbé izgalmas a következő rész: *Vélekedések a magyar nyelvről*. Tanulságos gondolatok pallérozott agyaktól, politikusoktól, uralkodóktól. Kardcsörtetés a nyelvünket törölni vágyók, szükségtelennek vélők és a megtartani akarók között. Egyelőre megnyertük a csatát, de nincs vége: most a nyelvünk versenyképessége a tét, ez a megmaradásunk feltétele.

A nyelvünkről vélekedőktől egyetlen idézet:

„Wilhelm Schott, a német tudós 1840-ben már szakmai megközelítéssel (is) él: »A magyar nyelvben, mint minden eredeti nyelvben, olyan üde, gyermeki természetszemlélet él, hogy előre nem is sejthető fejlődés csírái rejtőznek benne. Olyan sok szép lágy mássalhangzója van, például bizonyos hangok oly jóleső jésítése (ny). Magánhangzóit tisztábban ejti, mint a német. Egyaránt képes velős rövidsége és hatásos szónoki nyújtottságra, szóval a próza minden nemére. Összhangzatos felépítése, csengő rímei, kifejezésbeli gazdagsága és zengő hangjai viszont kiválóan alkalmassá teszik, mint a tapasztalat is igazolja, a költészet minden ágára.«.”

Az utolsó rész a mai nyelvről, nyelvpolitikáról beszél. A kép lehangoló, a vészharang szól. Bizonyítékként egyetlen tény:

„A népességi mutatók változási iránya negatív, a számok gyors fogyást mutatnak mind Magyarországon (biológiai fogyás), mind kisebbségben (asszimilációs és biológiai fogyás). 1980 óta az akkor még 15 milliós nyelvközösség több mint két millióval csökkent (az asszimilációs veszteség Trianon óta egyes vélemények szerint jóval meghaladja az egymilliót). A hivatalos népességi adatok szerint a magyar anyanyelvűek száma Magyarországon a beköltözések ellenére sem éri el már a tízmilliót.”

Nem véletlen a fejezet befejező gondolata:

„A köznyelvnek mint a széttagolt magyarság legfontosabb összetartó eszközének – a szükséges folyamatos karbantartással – valóban ilyenként, tehát közmagyarként való megtartása a magyar nyelvközösség elemi érdeke, és a magyar nyelvi tervezésnek mindenkor első számú feladata kell, hogy legyen.”

Végül a zárógondolatok ZÁRÁSUL cím alatt. Ezt egészében idézem:

„Mondjuk ki: a magyar nyelvvel nincs baj! Ha használata minőségével és stílusával szemben kifogások merülnek fel, arról nem a nyelv, hanem használói tehetnek. (Nem tehet a zongora arról, ha valaki csak a Boci-boci tarkát pöcögöti rajta.) A súlyos gondok a magyar nyelvközösség tagjai egy részének

anyanyelv-használati korlátozottságából, alárendeltségéből, tehát helyzeti kötöttségekből fakadnak. A magyar nyelv sorsa eddig is a magyar anyanyelvűek kezében volt, s ez nem lesz másként a jövőben sem. Erre gondolva szükséges megfogalmaznunk, hogy kívánatos volna az anyanyelvi kultúrát a magyarság körében továbbfejleszteni, korszerűbbé tenni, hangsúlyt fektetve az anyanyelvi tudatosság és az anyanyelvhez kötő pozitív érzelmi viszonyulás megerősítésére. Kísért ugyanis egyfelől a kisebbségi érzés, másfelől az illúziókba menekülés, a nosztalgizáló búskomorság. Mindkettő a passzivitás irányába készítené, az önfelmentő attitűdöt erősíti, a tettekkészséget pedig csökkenti. Ezt a luxust a magyarság nem engedheti meg magának. Józanabb illúziótlanságra, önkritikus realizmusra, s mindenekelőtt a közösség érdekét szem előtt tartó, határozott tettekkészségre, cselekedetekre – s az anyanyelvhez való hűségre – van szükség.

Az értelmiség felelősségét szóvá kell tennünk. »Kérdés – felelősségünk kérdése –, hogy a lokális elit mire használja világszínvonalú ismereteit? Arra, hogy csupán szociális-gazdasági előnyöket teremtsen egyetemes ismeretei segítségével a lokális közösségen belül, vagy pedig vállalkozik arra is, hogy a lokális kis anyanyelveket, e kis nemzeti kultúrákat világszintre segíti azzal, hogy az anyanyelvi kultúrát gondolatkinccsében, szókinccsében folyamatosan modernizálja.

A kis nemzeti kultúrák megmaradásának alapfeltétele a tudomány ilyen nemzeti funkciójának kiteljesedése. Én nem attól félek, hogy e kis nyelvi kultúrák eltűnnek a következő évszázadban, hanem attól, hogy a kis anyanyelvi kultúrák szubkultúráikká válnak. Ami az emberiség egy részének kiszorulását jelentené nemcsak a kulturális, de a szociális fejlődésből is« (Glatz Ferenc, in: A tudomány világkonferenciája. 1999. június 26 – július 1. Budapest. Az Akadémia, az MTA hírmagazinjának különszáma. 1999,12).

Tény- és tárgyszerűen fogalmazva: minden nyelvnek csak akkor van jövője, ha van elegendő biológiai utánpótlás (ha tehát születnek gyermekek kellő számban, akiknek a szülők, környezetük továbbadja az anyanyelvet), és ha vannak anyanyelvüket teljes funkciókörben megtartó és használó felnőttek. Versenyképes pedig addig lesz ez a nyelv, ameddig anyanyelvi értelmisége gondoskodik az anyanyelvi köznyelv és a szaknyelvek karbantartásáról, korszerűsítéséről, az anyanyelvi közösség körében történő minél szélesebb körű elterjesztéséről – beleértve az anyanyelvű tudományművelést, a tudományos képzést és a tudományos ismeretterjesztést is.»

Nem tudok sokat hozzátenni, csupán azt mondhatom, hogy Kiss Jenő *A magyar nyelv és nyelvközösség* című munkája mindenki könyvecskéje kell, hogy legyen.